

<https://doi.org/10.62837/2024.10.103>

AYTAC MEHMAN qızı RÜSTƏMLİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ
Rəşid Behbudov küç.60
rustamli87@mail.ru

FƏRHAD ZEYNALOVUN DIALEKTOLOGIYA SAHƏSİNDƏ **ARAŞDIRMALARİ** **Xülasə**

Məqalədə Fərhad Zeynalovun dialektologiya sahəsində gördüyü işlərdən, araşdırmalarından bəhs olunmuşdur. Fərhad Zeynalovun ən əhəmiyyətli araşdırmalarından biri Azərbaycan dilinin xalac şivəsi ilə bağlı olduğu, tanınmış alman türkoloqu G.Dörfer kimi xalac türkcəsi ilə bağlı araşdırma aparan əsas alimlərdən biri olduğu burada vurğulanmışdır. Xalac türkcəsi, xalac toplumunun (xalqının) danışdığı bir dildir. Türkologiyada G.Dörferə qədər verilən müxtəlif təsnifatlarda xalac dialekti yaxınlığına görə Azərbaycan dilinin bir dialekti olaraq bilinirdi və oğuz qrupuna aid edilirdi. Lakin 1968-ci ildə İranda danışılan xalac dialektini öyrənən G.Dörfer bu dilin arxaik bir türk dili olduğunu sübut etməyə çalışmış və “Khalaj Materials” adlı kitabında xalac dilinin tuva dili ilə bir qrupa daxil olmayacağını qeyd edərək, onun müstəqil bir qrup yaratdığı fikrini irəli sürdüyü barədə araşdırmalar məqalədə öz əksini tapır. F.Zeynalov Anadolu dialektlərini (türk tədqiqatçılarının dili ilə desək, Anadolu ağızları) Azərbaycan dialektləri ilə müqayisə etmiş, müəyyən xüsusiyyətlərinə görə onların uyğunluq təşkil edən məqamları ortaya çıxarması da verilən işdə göstərilmişdir.

Açar sözlər: Fərhad Zeynalov, dialektologiya, xalac dili, G.Dörfer, anadolu dialektləri.

Dilçiliyin sahələrindən biri olan dialektologiya hər zaman tədqiqatlarda diqqət mərkəzində durur. F.Zeynalovun bu sahədə sanballı araşdırmalar müəllifidir. Alimin “*xalqın və dilin qədim tarixinin canlı şahidi*” adlandırdığı dialekt və şivələr dil tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz rola malikdir. Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olmuş gəngər, hun, savir-suvar və digər tayfaların birləşməsi nəticəsində bəzi dialektik xüsusiyyətlər (*çay, çıraq, çalağan, çəpər, çoban* və bu kimi ç samiti ilə başlanan sözlərdə ç samitinin s samiti kimi tələffüzü, y samitinin d saiti ilə əvəz olunması (*yumruq-dumruq, ayaq-adaq*) və s. meydana çıxmışdır. Bu tayfa birləşmələrinin formalaşdırdığı dil Azərbaycan dilinin özəyini təşkil etdiyi üçün onların dialektik xüsusiyyətləri müəyyən dərəcədə müasir dildə mühafizə olunmaqdadır. Məlumdur ki, hər bir dilin dialekt və şivələrində həmin dilin qədim xüsusiyyətləri, arxaik elementləri daha çox qorunur. Ona görə də Azərbaycan dilinin qədim tarixinin öyrənilməsi üçün dialekt və şivələrimiz çox qiymətli mənbələrdir.

Türkoloq qədim türk dilində saitlərin həm qısa, həm də uzun səslənməsini, sonralar isə bu səslərdə uzanmanın itməsini müşahidə etmişdir. Bu uzanma türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində qorunub saxlanmışdır. Türk dillərində sait səslərin uzanması diftonqların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu diftonqlara orta əsr yazılı abidələrində də rast gəlinir. Qeyd edək ki, türkoloji ədəbiyyatlarda “ilkin uzanma” anlayışı da var. İlkin uzanma faktları müasir türk dilləri içərisində ən çox türkmən və yakut dillərində mühafizə olunmuşdur.

Fərhad Zeynalovun ən əhəmiyyətli araşdırmalarından biri Azərbaycan dilinin xalac şivəsi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, xalaclar Cənubi Azərbaycanda yaşayan türk tayfalarından biridir. F.Zeynalov da tanınmış alman türkoloqu G.Dörfer kimi xalac türkcəsi ilə bağlı araşdırma aparan əsas alimlərdən biri olmuşdur. Xalac türkcəsi, xalac toplumunun (xalqının) danışdığı bir dildir. Xalac türkcəsi ilə türk dillərinin ortaq cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi çağdaş türkologiyada olduqca önəmli bir mövzudur. Türkologiyada G.Dörferə qədər verilən müxtəlif təsnifatlarda xalac dialekti yaxınlığına görə Azərbaycan dilinin bir dialekti olaraq bilinirdi və oğuz qrupuna aid edilirdi. Lakin 1968-ci ildə İranda danışılan xalac dialektini öyrənən G.Dörfer bu dilin arxaik bir türk dili olduğunu sübut etməyə çalışmış və “Khalaj Materials” adlı kitabında xalac dilinin tuva dili ilə bir qrupa daxil olmayacağını qeyd edərək, onun müstəqil bir qrup yaratdığı fikrini irəli sürmüşdür. G.Dörferin S.Tezcan tərəfindən tərcümə edilmiş ciddi və əhəmiyyətli araşdırmalarından biri də “Xalac dili orta İranda arxaik bir türk dili” əsəridir [7, s.17-58]. F.Zeynalovun “Dil və Ədəbiyyat” jurnalında 1972-ci ildə nəşr etdirdiyi “Türk dillərinin təsnifi və xalac dil qrupu məsələsi” [5], “Sovetskaya Tyurkologiya” jurnalında çap etdirdiyi “İranda qədim bir türk dili haqqında” [8] adlı məqalələri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Xatırladaq ki, C.Heyət də xalac türkcəsi haqqında ciddi araşdırma aparmış və 1988-ci ildə özünün redaktorluq etdiyi “Varlıq” jurnalında yer alan “Torki-ye Kalaj” adlı məqaləsində xalac türkcəsinin qrammatik xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir [1, s. 22].

Maraqlı bir faktdır ki, alman türkoloqu G.Dörfer “xalac qrupu”nu türk dillərinin ayrıca bir qrupu kimi göstərmişdir. Ancaq G.Dörfer türk dillərini təsnif edərkən “xalac qrupu”nu türk dillərinin ayrıca bir qrupu kimi təsnif etsə də, F.Zeynalov elmi dəlillərlə bu fikri təkzib etmiş və sübut etmişdir ki, xalac dili Azərbaycan dilinin bir şivəsidir. G.Dörferin fikrinə görə, xalac “dili”nin fonetik xüsusiyyətləri onun müstəqil bir dil kimi mövcudluğunun əsas göstəricisidir. Lakin bu fonetik xüsusiyyətlərə Azərbaycan dilinin (o cümlədən digər müasir türk dillərinin) dialekt və şivələrində də rast gəlinir. G.Dörfer, ilk növbədə, fonetik xüsusiyyətlər içərisində sözlərin əvvəlində “h” samitinin işlənməsini (*hadak-ayaq, hay-ay, hüzüm-üzüm* və s.) əsas göstərmişdir. Məlumdur ki, qədim abidələrdə “h” samiti ilə başlayan bir söz də mövcud deyil. Bu samitin türk dillərində peyda olması daha sonralar ərəb, fars, monqol, tunqus-mancur dillərinin təsiri ilə əlaqədar olmuşdur. G.Dörfer kənardan təsir imkanlarını istisna edir və onun fikrincə, nə

vaxtsa itmiş və Orxon-Yenisey abidələrində belə qeydə alınmamış “h” samiti yalnız xalac “dili”ndə qorunub saxlanmışdır. F.Zeynalova görə, alman türkoloqunun bu fikirləri elmi faktlarla öz təsdiqini tapmır. “H” samitinin sözün əvvəlində işlənməsi məqamlarına diqqət etsək, görürük ki, qədim abidələrdə: “Orxon-Yenisey”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və digər abidələrdə bu samit “q” samiti ilə ifadə olunmuşdur: *qanı, qancaru, qanda* və s. F.Zeynalov bildirir ki, “*M.Kaşğarının “h” samitini nəzərdən qaçırməsi mümkün deyil. Heç bir abidə bu fonetik xüsusiyyətin tarixən mövcud olmasını və sonradan yoxa çıxmasını təsdiq etmir*” [4, s.34-44; 8, s. 74-79]. Eləcə də, G.Dörfer qeyd etmişdir ki, “d” samitinin söz ortasında mühafizəsi xalac dilinin ayrıca dil qrupu kimi səciyyələndirilməsinə imkan verir. Bu fikirlər də özünü doğrultmur, çünki müasir türk dillərində “d” samitinin ortada mühafizəsi gözlənilir. “*Şübhəsiz ki, Xalac sakinlərinin dili Azərbaycan dilinin ən qədim türk (eləcə də oğuz - səlcuq və qismən qıpçaq) elementlərini qoruyub saxlamış ləhcəsidir*” [8, s.79].

Xalac sözünün tarixinə nəzər salsaq, *xalac* və yaxud da *xalac* leksemi “*kal ac*”, yəni *ac qalmaq* anlamına gəlir. M.Kaşğari “*kalaç*” sözünü izah edərkən qədim “*Şu dastanı*”na müraciət etmişdir. Faruk Sümərin “*Oğuzlar*” və Fəzlullah Rəşidəddinin “*Oğuznamə*” əsərlərində bu sözə rast gəlinir. F.Sümər qədim türk dünyasını təmsil edən xalqların (oğuz, türkmən, karluq, qıpçaq, qanlı, uyğur, kalaç) sırasında kalaç xalqının da adını çəkmişdir. O, yazır: “*Oğuzlar Oğuz xanın 24 nəvəsindən törəmişlər. Uyğurlar Oğuz xanın öz xalqı və ya ona itaət edən türklərdir. Qıpçaq, qanlı, karluq və kalaçlar da Oğuz xanın bəylərindən törəmişlər*” [2, s.328].

Bir sözlə, bu sözün tarixi qədimdir və həqiqətən, *xalac* və yaxud da *halaç* vaxtilə türk mənşəli qəbilə adı kimi mövcud olmuşdur. Hal-hazırda da etnotoponim kimi türkdilli xalqların (əsasən, oğuzların) yaşadıkları ərazilərdə: Türkmənistan, Özbəkistan, Cənubi Azərbaycan, eləcə də Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında: Abşeron, Qubadlı, Salyan, Ucar rayonlarında *Xalac* və ya *Xalac* kəndləri adı ilə yaşamaqdadır. Görkəmli türkoloq Tələt Təkin türk dillərini təsnif edərkən onları 12 qrupa ayırmışdır ki, bu qruplardan biri də hadaq qrupu adlanır. *Xalac* dialektini də bu qrupa daxil etmişdir. Qeyd edək ki, müasir dövrdə oğuz yarımqrupu dillərinə aid edilən Azərbaycan, türk, türkmən və qaquz dillərini T.Təkin dağlı qrupuna daxil etmişdir [9, s.5-18].

G.Dörfer türk dillərini aşağıdakı kimi təsnif edir: “*çuvaş və bulqar qrupu; cənub – qərb və ya oğuz qrupu; şimal – qərb qrupu; şimal və cənub qrupu; yakut qrupu; xalac qrupu*”. O, qeyd edir ki, “*xalac dili müstəqil bir türk dilidir. Ehtimal ki, bu dil M.Kaşğarının anlatdığı Arqu türkcəsinin müasir dövrə qədər mühafizə olunmuş bir qoludur. Xalac dili qədim dil özəlliklərini qorumuşdur, hətta bu özəlliklərdən bir qismi digər türk dillərində mövcud deyil. Beləliklə, xalac dili qədim türk dilinə daha yaxındır. Bu dilin bəzi xüsusiyyətləri isə şərqli türk dillərində mövcuddur. Buna görə də türk dillərinin indiyə qədər verilən təsnifat sxemi dəyişdirilməlidir*” [7, s.52]. T.Tekin də öz təsnifatında G.Dörferin təsnifatındakı kimi, *xalac* türkcəsini müstəqil

dil qrupu kimi xarakterizə etmişdir [9, s.5-18]. Ancaq F.Zeynalov bu təsnifatlara qarşı çıxaraq, bu bölgülərin tarixi reallığı əks etdirmədiyini bildirmişdir.

G.Dörfer xalac dilinin leksikası ilə oğuz qrupu türk dillərinin leksikasını müqayisəyə cəlb etmişdir. Onun verdiyi nüsxələrdə, əvvəlcə, terminin türk dilində mənası verilmiş, daha sonra fars dilində (mötərizədə), xalac türkcəsində, Azərbaycan dilində (mötərizədə) və Türkiyə türkcəsində (əgər eynidirsə) izahları verilmişdir:

“Burada *ā* – qısa *a* ilə *ä* arasında zəifləmiş səsdir. Fars dilindəki *q(=γ)*, Azərbaycan dilinə məxsus *səs - qh* olaraq tərcümə edilmişdir. Bunların bəzilərinin izahını vermək məqsəda uyğundur:

1. “*baba*” (*peder*) *bābā* (*dādā*) *baba*. (Lakin burada Azərbaycan dilinin ədəbi dili əsas olaraq götürülmür. Ədəbi dildə babaya ata deyilir. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialektlərində babaya *baba* deyən də vardır).

2. “*erkək qardaş*” (*berādār*) *lälä* (*gārdāş*) *kardeş* (Lakin Azərbaycan dilinin dialektlərində *lälä* “*erkək qardaş*” olaraq istifadə edilir).

3. “*qız qardaş*” (*hwāhār*) *bacı* (*baci*) *kardeş* (Lakin Türkiyə türkcəsinin dialekt və şivələrində *bacı* “*qız qardaş*” olaraq istifadə edilir).

4. “*qız övlad*” (*dohtār*) *qız* (*qız*) *kız* (Türkmən dilində isə *qızda* ı uzun şəkildə tələffüz edilir).

5. “*torun*” (*nävə*) *nävä* (*növä*) *torun* (Lakin Azərbaycan dilində *növä* deyil *nävä* istifadə edilir. Bəzi dialektlərdə (məs. Bakı) *növä* deyilir).

6. “*güvey*” (*dāmād*) *küräkän* (*küräkän*) “*güvey*” (Xalac türkcəsində bu sözün birbaşa Azərbaycan dilindən gəlmə ehtimalı olduğu bildirilir).

7. “*kiprik*” (*moje*) *kiprik* (*kiprik*) *kiprik*.

8. “*karın*” (*şekäm*) *qaron* (*qarın*) *karın*.

9. “*tırnak*” (*nāhon*) *tirnaq* (*dırnaq*) *tırnak* (Burada Türkiyə türkcəsinə uyğunluq vardır).

10. “*sidik*” (*şāş*) *sidäk* (*işäk*) *sidik* (Azərbaycan dilində, Türkiyə türkcəsində də *d* fonemi saxlanmışdır).

11. “*kedi*” (*gorbe*) *püşük* (*pışik*) *kedi* (Türkmən dilində *pışikdəki* sait qısaadır).

12. “*tırnak*” (*nahon*) *tirnaq* (*dırnaq*) *tırnak* (Türkmən dilində *dırnaq* istifadə edilir. Lakin Türkiyə türkcəsində *t* samiti saxlanmışdır).

13. “*diz*” (*zānu*) *tiz* (*diz*) *diz*.

14. “*et*” (*guşt*) *ät* (*ät*) *et*.

15. “*sıçan*” (*muş*) *siçgān* (*siçān*).

16. “*baykuş*” (*coy, bum*) *bäyquş* (*bäyquş*) *baykuş* (Azərbaycan dilinin dialektlərində *bäyguş* deyənlər də var).

17. “*tilki*” (*rubāh*) *tülkö* (*tülki*) *tilki* (Azərbaycan dilinin ədəbi dilində bu *tülkü* kimi yazılır).

18. “*armut*” (*golâbi*) *âmrut* (*armut*).

19. “*çay, ırmak*” (*rudhânä*) *çây* (*çây*) *çay*.

20. “*tuz*” (*nämäk*) *tuz* (*duz*) *tuz*.

21. “*kısa*” (*kutâh*) *gısgä* (*qıssä*) *kısa* (*Azərbaycan dilinin ədəbi dilində qısa kimi yazılmışdır. Xalac türkcəsindəki forma türkmən dilindəki qısga formatına uyğundur*)” [7, s.18-24].

Xalac türkcəsinin Azərbaycan dilinin bir dialekti olduğunu qəbul edən F.Zeynalova görə, Azərbaycan türkcəsində *d* və hər sözün əvvəlindəki *h* fonemi vardır. Bu iki meyarı Azərbaycan türkcəsinin digər şivələrində türk ləhcələrinin təsnifatında görmək mümkündür. Xüsusilə, türk dillərində geniş şəkildə işlənən *hörmək, hürkək* kimi sözlərdə rast gəlinir. Hətta Zaqatala-Qax dialektlərində bəzi işarə əvəzliliklərində də söz başındakı (yəni anlautdakı) *h* səsinə görmək mümkündür (məs. *hondan, habu, həble*).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də anlautda *d* samiti qorunub saxlanmışdır. Ağdam, Daşkəsən və Füzuli bölgələrində uşağın ilk addım atması mənasını verən *adax* sözünə rast gəlinir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qədim türk sözlərində müşahidə olan karlaşma hadisəsinin izlərini daşıyan başlanğıc *t* samitinə rast gəlik: *til, tiş, tüş, talaq*. Söz önündəki *t* samiti oğuz qrupunu xarakterizə edən əsas fonoloji xüsusiyyətdir. Bundan başqa, söz önündə *y* samitinin qorunması oğuz qrupunda olan bir xüsusiyyətdir və Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunur (*yıldız, yüzüg, yendirmək, yuca*). Söz önündəki *k* samitinə də Azərbaycan dilində və başqa türk dillərində rast gəlinir (*kəlin, küni, köz, keçə*). Söz daxilində *g* samiti də qorunub saxlanmışdır (*siçgam, tavuşgan*).

Bundan başqa, “*əski türk aoristi (-yur) Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində mühafizə edilmişdir*” [5, s. 44].

Söz daxilində *d* samitinin Azərbaycan dilində olmadığını qeyd edən G.Dörfer Azərbaycan dilindəki *addax* kəlməsinin “*addım*” anlamında olduğunu və *ayaq* kəlməsi ilə bağlı olmadığını bildirir. Lakin Azərbaycan dilində *adax* sözü bəzən bir cümlədə *ayaq* mənasında da istifadə edilir. Bundan əlavə, Oğuz qrupunda *sidik* kəlməsindəki *d* səsi qorunub saxlanılmışdır.

Dil xüsusiyyətləri baxımından tədqiqatçılar arasında müzakirə predmeti olan xalac türkcəsinin mövqeyi, mənşəyi və statusu probleminin şərhə bu gün də davam edir. Xalac türkcəsinin arxaik bir türk dili olduğu fikrini müdafiə edən G.Dörfer bu dili oğuz qrupuna daxil etmir. O, xalac və oğuz qrupları arasında səs, forma və söz ehtiyatının oxşarlığı faktını eyni coğrafiyada birlikdə yaşayan xalac və Azərbaycan türklərinin dialektləri arasında davamlı təmasın nəticəsi kimi qiymətləndirir. Bu fikirlərin əksinə olaraq, F.Zeynalov xalac türkcəsini Azərbaycan dilinin bir dialekti kimi qəbul edir və o, G.Dörferin xalac dilində müəyyənləşdirdiyi arxaik xüsusiyyətlərə qarşı çıxır. Oğuz qrupu türk dilləri ilə xalac dili arasında səs, forma və söz ehtiyatı baxımından böyük bir oxşarlıq hiss edilir. M.Kaşğarının *h* fonem ilə danı-

şanları türk dili saymadığı düşüncəsinə əsaslanaraq, xalac türkcəsinin arxaik bir dil olmadığı qənaətinə gəlmək olar. G.Dörfer tərəfindən irəli sürülən müddəalar digər türk dillərində də müşahidə edilir. Əgər *h* arxaik sayılırsa, Azərbaycan dilinə yaxın olan qaqauz dilində də mövcuddur. Bundan əlavə, Azərbaycan dilində xalac türkcəsinə yaxın sözlər də tədqiqatlarda səhv yazılıb. Xalac türkcəsi qrammatika baxımından fərqli xüsusiyyətlərə sahib oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan, türkmən, qaqauz, Xorasan türk dillərinə yaxındır və bu cəhətlər xalac türkcəsini oğuz qrupuna daxil etməyə əsas verir.

Beləliklə, alman türkoloqu G.Dörfer xalac türkcəsini türk dillərinin oğuz qəbiləsinin müstəqil bir dili hesab edərkən F.Zeynalov bunun bir dil olduğunu deyil, bir dialekt olduğunu sübut etməyə çalışdı. Rus dilində çıxan “Sovetskaya Türkologiya” jurnalının səhifələrindəki mübahisələr sonradan G.Dörferin türk tələbəsi Semih Tezcanla F.Zeynalov arasında davam etdi.

Məlumdur ki, tarix boyu dünyanın müxtəlif ölkələrində Azərbaycan dilində danışanların (əfşarlar, qacarlar, türkmənlər və s.) özlərinə məxsus zəngin şivələri olmuşdur. Dil tariximizi özündə əks etdirən bu şivələr zaman keçdikcə unudulmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdır. Türkiyə ilə Azərbaycan sərhəddində azərbaycanlıların yaşadığı İlanlı, Aslanxana, Böyük Ağüzüm, Kiçik Ağüzüm, Kinəyi kəndlərinə Türk Dil Qurumu və Atatürk Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsi tərəfindən ekspedisiya təşkil olunmuş, köçürülmədən öncə yerli əhalinin şivə xüsusiyyətləri saxlanılmaqla hər bir kənd üzrə ayrılıqda tədqiqatlar aparılmışdır. Tədqiqatlar köçürülmədən öncə yerli əhalinin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə əsaslanmışdır. Bu tədqiqatların nəticələri 1976-cı ildə Ankarada 3 dilçi alim: Selahattin Olcay, Ahmet Bican Ercilasun və Ensar Aslan tərəfindən kitab şəklində yazıya alınaraq “Arpaçay köylerinden derlemeler” adı altında nəşr olunmuşdur. Əsərlə yaxından tanış olan F.Zeynalov görkəmli türkoloq və dialektoloq Elbrus Əzizovla birgə “Arpaçay kəndlərinin şivələri” adlı məqalə yazmışdır [6, s.24-29]. Məqalədə Qars azərbaycanlılarının şivələrinə daxil olan Arpaçay şivələrinin, əsasən, Azərbaycan dilinin cənub-qərb və şərq şivələrinə uyğun olması barədə geniş məlumat verilib. Bu şivələr türk ədəbi dilinin təsirinə məruz qalsa da, öz fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. F.Zeynalovun E.Əzizovla apardığı tədqiqatlar nəticəsində şivələrin oxşarlığı ilə bağlı yeni fikirlər ortaya çıxmışdır:

“Sait səslərin əvəzlənməsi – fəqət, tərəf, dəvət, düşməən əvəzinə faqat, tərəf, davat, düşməən kimi səslənməsi, samitlərin əvəzlənməsi kimi fonetik məqamlara şəkilçilərdə rast gəlinir

i saitinin ı kimi səslənməsi – ışıq, tulsım və s.

ö saitinin ü səsi ilə əvəzlənməsi – böyük, güzəl və s.

t səsinin d səsi ilə əvəzlənməsi – dik, dök və s.

Morfoloji baxımdan Qazax, Tovuz, Gəncə və s. bölgələrimizdə işlənən “hancarı” sual əvəzliyi Arpaçay şivələrində nəncəri, həncəri, nancarı və hancarı

şəkillərində işlənmişdir. Dil tariximizdə rast gəlinən ləyin, cələyin, cılayın bənzətmə qoşmaları Kinəyi kəndində “ləyin” qoşması kimi işlənmişdir.

Arpaçay şivəsində: Gecə suyun başında qaldı, sabahlayın qalxdı ki, su kəsilib.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında: Qanı Mənsurləyin bir əhli-həq kim, Asıla əşq içində başı bər-dar?” [6, s.20-29].

Qeyd edək ki, leksik baxımdan *nəsnə* “adı unudulan əşya”, *yoğurt* “qatıq”, *əppəx* “çörək”, *qıdix* “keçi balası”, *arzuman* “dilek”, *cında* “köhnə paltar”, *sülən* “qonaqlıq, mərasim”, *aş* “xörək, yemək” mənalarında və digər onlarla söz həm Azərbaycan dialekt və şivələrində (o cümlədən qədim abidələrimizdə, klassik poeziyamızda), həm də Arpaçay şivələrində qismən fonetik dəyişmələrlə, və ya mənasını dəyişməklə işlənmişdir. Məsələn, “*sülən*” sözü “Kitabi - Dədə-Qorqud” dastanında *şülən* formasında “bolluq, qonaqlıq” anlamında, *şülən çəxməx* ifadəsi isə “malını paylaşmaq” mənalarında işlənmişdir. “Aş” sözü də həm qədim abidələrdə, həm də Arpaçay şivələrində ümumi anlamda “yemək”, “xörək” mənasını ifadə etmiş, zaman keçdikcə mənası daralmışdır, müasir dilçilikdə yalnız bir yeməyin adını (“plov”) daşıyır.

F.Zeynalov Anadolu dialektlərini (türk tədqiqatçılarının dili ilə desək, Anadolu ağızları) Azərbaycan dialektləri ilə müqayisə etmiş, müəyyən xüsusiyyətlərinə görə onların uyğunluq təşkil edən məqamlarını ortaya çıxarmışdır. Həmçinin alim qıpçaq dialektlərini özbək ədəbi dili ilə müqayisəyə cəlb etmişdir. Türkoloq dialektoloji tədqiqatlarında Azərbaycanda dialektologiya elminin banisi, akademik Məmmədəğa Şirəliyevin fikirlərini əsas götürmüş, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin şimal, cənub, şərq və qərb qrupları üzrə səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmişdir.

Beləliklə, F.Zeynalov Azərbaycan dilindən başqa, digər türk dillərinin də dialekt və şivə xüsusiyyətlərini dilçilik görüşlərində əks etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Heyət, C. Türk dillərinin və ləhcələrinin tarixi / C.Heyət. – Bakı: Təhsil, – 2011. – 176 s.
2. Sümər, F.D. Oğuzlar / F.D.Sümər. – Bakı: MBM. – 2013. – 448 s.
3. Zeynalov, F.R. Tərz kateqoriyası və onun türk dillərində təzahürü məsələsi // – Bakı: ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, –1972. №2, – s.3-13.
4. Zeynalov, F.R. Ən böyük elm ocağımız. – Bakı: “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 1969, – s.3.
5. Zeynalov, F.R. Türk dillərinin təsnifi və Xalac dil qrupu məsələsi // – Bakı: ADU-nun Elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1972. №3, – s. 34-44

6. Zeynalov, F.R. Arpaçay kəndlərinin şivələri (I məqalə) // – Bakı: ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1977. №1, – s.24-29.
7. Doerfer, G. Halac dili orta İranda arkaik bir türk dili. Çeviren S.Tezcan :[Elektron resurs] / URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2718407>
8. Зейналов, Ф.Р. Об одном древнем тюркском языке в Среднем Иране // – Баку: Советская тюркология, – 1972. №6, – с.74-79.
9. Tekin, T.A. A new classification of the Turkic languages / T.A.Tekin. – Ankara: Türk dilleri araştırmaları, – 1991. – s.5-18.

AYTAJ RUSTAMLI

**FARHAD ZEYNALOV'S RESEARCHES IN THE FIELD OF
DIALECTOLOGY
Summary**

The article discusses the work and research done by Farhad Zeynalov in the field of dialectology. It is emphasized here that one of Farhad Zeynalov's most important researches is related to the Khalaj dialect of the Azerbaijani language, and that he is one of the main scientists conducting research on Khalaj Turkish, like the well-known German Turkologist G. Dörfer. Khalaj Turkish is a language spoken by the Khalaj community (people). In various classifications given in Turkology until G. Dörfer, the Khalaj dialect was known as a dialect of the Azerbaijani language due to its proximity and was attributed to the Oghuz group. However, in 1968, G. Dörfer, who studied the Khalaj dialect spoken in Iran, tried to prove that this language is an archaic Turkic language and, in his book "Khalaj Materials", noted that the Khalaj language should not be included in the same group as the Tuvan language, and put forward the idea that it created an independent group. The article reflects the research. F. Zeynalov compared Anatolian dialects (in the language of Turkish researchers, Anatolian dialects) with Azerbaijani dialects, and revealed the points of similarity between them due to certain features, which are also shown in the given work.

Keywords: Farhad Zeynalov, dialectology, Khalaj language, G. Dörfer, Anatolian dialects.

**ИССЛЕДОВАНИЯ ФАРХАДА ЗЕЙНАЛОВА В ОБЛАСТИ
ДИАЛЕКТОЛОГИИ**

Резюме

В статье рассказывается о деятельности и исследованиях Фархада Зейналова в области диалектологии. Здесь подчеркнуто, что одно из важнейших исследований Фархада Зейналова связано с халаджским диалектом

азербайджанского языка и что он является одним из главных ученых, исследовавших халаджский тюркский язык, как и известный немецкий тюрколог Г. Дёрфер. Халадж-турецкий - это язык, на котором говорит община (люди) Халадж. В тюркологии в различных классификациях, данных до Г. Дёрфера, халаджский диалект из-за своей близости был известен как диалект азербайджанского языка и относился к огузской группе. Однако в 1968 г. Г. Дёрфер, изучавший халаджский диалект, на котором говорят в Иране, попытался доказать, что этот язык является архаичным тюркским языком, и в своей книге «Материалы халаджа», отметив, что халаджский язык не может быть включен в один и тот же группы как тувинский язык, он высказал мнение, что она образовала самостоятельную группу, выдвинутые им исследования отражены в статье. Ф. Зейналов сравнил анатолийские диалекты (на языке турецких исследователей - анатолийские диалекты) с азербайджанскими диалектами, и в данной работе было показано, что по определенным своим характеристикам они выявляют совместимые моменты.

Ключевые слова: Фархад Зейналов, диалектология, халаджский язык, Г. Дёрфер, анатолийские диалекты

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.10.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.10.2024

Rəyçi: dos.S.Qafarova

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur